

Природни ресурси и њихова експлоатација – пример Вардарске бановине

АПСТРАКТУМ: У раду је на основу грађе Архива Југославије, Државног архива Македоније, статистичких публикација и литературе сачињен биланс експлоатације природних потенцијала на подручју Вардарске бановине. Анализом је обухваћена економска политика Краљевине Југославије у области рударства, енергетике, шумарства, хидротехничких активности, електрификације и туризма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Вардарска бановина, Краљевина Југославија, Македонија, Косово, 1929–1941, природна богатства, економска политика

Сломом турске управе на тлу Македоније и Старе Србије створени су услови за слободнији проток роба и капитала, мада су се рецидиви феудалног система и запуштене пољопривреде, појачани ратним разарањима 1912–1918, осећали и наредних деценија. Отуда је и покушај југословенске државе да великим инвестицијама оконча привредну депресију, захтевао много комплекснију акцију. Одсуство адекватног правног оквира, монетарни хаос, феудални менталитет, примитивна земљорадња и полуномадско сточарство, анахронна саобраћајна инфраструктура, демографска нестабилност простора и слабе безбедносне прилике – само су неке од околности због којих је ова покрајина остала на зачељу југословенске међуратне привреде.¹

Према званичном образложењу, нова територијална подела југословенске државе (1929) била је инспирисана административно-економским мотивима, па је приликом одређивања граница, наводно, вођено рачуна да оне буду природне. У састав Вардарске бановине су, поред Македоније, ушли и срезови Лесковац, Власотинце, Босилград и Јабланица, а три црногорска среза дотадашње покрајине *Јужне Србије* потпала су под Зетску ба-

¹ Владан Јовановић, *Пољопривреда Јужне Србије у југословенским оквирима 1918–1929*, у: Срби и Југославија: држава, друштво, политика, зборник радова, Београд 2007, 178–179.

новину. Косово и Метохија су разбијени на три дела од којих је највећи припао Вардарској бановини, а остатак Зетској и Моравској бановини.² Унапред припремљено законодавство и постављање војних лица на цивилне положаје у Загребу и Битољу, кључним центрима у којима се огледало незадовољство пословних кругова, могло је указати да прелаз на диктатуру није био изведен тако нагло како се чинило у први мах. Друштвено и политичко упориште диктатуре краљ Александар I Карађорђевић пронашао је у врховима војске, лојалним деловима државне управе и правосуђа, те власницима крупног капитала разних националности, показујући тиме да су пословни интереси с лакоћом савладавали националне тензије и конфронтације.³

Стицајем околности период шестојануарске диктатуре се подударио са великом економском кризом која је захватила и Југославију. Уситњавање земљишних поседа и пораст аграрног становништва само су неке од околности у којима је дошло до изненадног и незапамћеног пада цена пољопривредних производа. Сеоска сиротиња је похрлила у градове, а како је криза продирала и у индустрију, порастао је број незапослених и оборена цена наднице. Ситуацију је компликовао проблем сељачких дугова које су у највећој мери потраживали приватни повериоци и приватне банке, а понајмање велике државне банке.⁴

*

Подручје Вардарске бановине је од давнина било познато као крај богат рудама, али је експлоатација била запуштена услед непримерених намета у доба турске управе. Покушај Краљевине Србије да оживи рударство омело је избијање рата после којег су Немци, бар за извесно време, изгубили примат над новим налазиштима хрома која су сматрала својом „интересном сфером“.⁵ Рудно богатство бановине огледало се првенствено у педесетак метара дебелим слојевима лигнита на Косовом пољу и богатим залихама каменог угља у Пчињи, на Овчем пољу и у долинама Црне реке и Треске. Линија Приштина – Јањево – Ново брдо – Кратово била је богата оловом и цинком, док је хромном рудом обиловало подножје Шар-планине, од Тетова до Призрена и Ораховца. У границама Вардарске бановине била су и косовска налазишта магнезита, гвоздене руде (Велес, Кичево, Јужни Брод), соли и нафте (Велес, Охрид, Удово). Поред рудокопа и топионица у бановини су постојали услови за производњу песка за стакло, инфузоријске земље за израду динамита, порцелана, магнезита, азбеста, калијеве соли, супер-

² *Zakon o nazivu i podeli Kraljevine na upravna područja; o banskoj upravi; o praznicima*, Zbirka Službenog glasnika, sv. XXXVI, Split 1929, 4–5. У границама Вардарске бановине нашли су се неродимски, гњилански, грачанички, подгорски, шарпланински и горски срез.

³ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije*, I, Beograd 1988, 177–178.

⁴ Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije*, Zagreb 1962, 379–381.

⁵ Даница Милић, *Страни капитал у рударству Србије до 1918*, Београд 1970, 496.

фосфата за ђубриво, пирита итд.⁶ Иако је ова област обиловала наслагама угља његова експлоатација је почела тек тридесетих година 20. века. Поред рудника лигнита *Косово* завидан капацитет је показивао и рудник *Нерези* крај Скопља чији су власници били Јанаћко Хаџи Николајевић из Крагујевца и Тодор Перишић из Београда.⁷ Почетком 1933. у околини Охрида су откривене насlage угља вредне 120 милиона динара.⁸

Рударска производња на простору Вардарске бановине била је изузетно жива у поређењу са осталим крајевима државе: крајем тридесетих година у бановини је остваривано чак 98% југословенске продукције хрома, 86% производње оловно-цинкане руде, 61% пирита, 50% сировог магнезита, 32% укупне југословенске производње мангана.⁹ Руднике хрома држале су фирме *Alatini Mines* и *Mois Aseo* власника Мориса Алкалаја који је упуштао око 400 рудара.¹⁰ Током тридесетих година откривена су нова налазишта хрома у гњиланском срезу, чије је право истраживања маја 1934. издато у закуп београдском индустријалцу др Фердинанду Грамбергу. У лето 1936. Грамберг је затражио право ископавања руде, па му је после позитивне експертизе скопског рударског главарства одобрено ископавање хрома на 40 рудних поља.¹¹ Немачка се у време ратних операција у Француској и даље снабдевала хромом са Шаре у замену за машине, иако је, према писању *Скопског гласника*, дошло до пада производње хромне руде услед јачања главног међународног конкурента – Турске.¹² Фебруара 1941. Драгиша Цветковић и Аца Станојевић су у Нишкој Бањи констатовали да је због непосредних последица рата извоз хрома био драстично смањен.¹³ Разграничење између Италије и Немачке на централном Балкану априла 1941. зависило је управо од немачких процена рударских капацитета подручја. Рибентроп је током бечких преговора 22. априла 1941. отворено објаснио свом италијанском колеги да ће рудници Трепча и македонска налазишта хрома на Љуботену остати изван италијанског утицаја, тј. да ће формално бити у оквиру Србије и Бугарске.¹⁴

⁶ АЈ, 38-716-895, *Лесковачки гласник*, 14. мај 1932. У Вардарској бановини радио је и рудник магнезита Голеш крај Урошевца са 250 радника (*Вардар*, бр. 575, 4. септембар 1935, 3).

⁷ Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918–1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Београд 2002, 273.

⁸ *Вардар*, бр. 46–47, Скопље, 5. јануар 1933, 1–2.

⁹ *Статистички годишњак Краљевине Југославије за 1940. годину* (даље: *СГКЈ*), X, Београд 1941, 186–189.

¹⁰ *Вардар*, бр. 540, 25. јул 1935, 2.

¹¹ АЈ, 138-7-38, л. 319, бр. 4880, 26. децембар 1940.

¹² АЈ, 38-716-895, *Скопски гласник*, 6. април 1940; *Војно-економски гласник*, св. 10–12, Београд 1940, 192.

¹³ *Глас Југа*, бр. 106, Скопље, 19. фебруар 1941, 1.

¹⁴ Milan Ristiović, *Nemački „novi poredak“ i Jugoistočna Evropa 1940/41–1944/45: planovi o budućnosti i praksa*, Београд 1991, 311, 315.

Рудне потенцијале Трепче испитивала је од 1924. једна енглеска фирма да би већ четири године касније прорадило предузеће *Trepča Mines Ltd.* са седиштем у Лондону, генералном дирекцијом у Звечану, 2.400 радника, 55 инжењера и почетним капиталом од скоро 300.000 фунти. Енглески капитал је појачан 1930. после откривања великих наслага оловно-цинкане руде па је у стручним круговима ово био пример за унапређење рударства Вардарске бановине, упркос малверзацијама Радомира Пашића приликом потписивања купопродајног уговора са Енглезима.¹⁵ Предузеће је откупљивало концесије осталих налазишта, па је крајем 1933. располагало искључивим правом истраживања на локалитетима Трепча, Рогозна, Слатина-Соколица, Беласица 1 и Беласица 2.¹⁶ Велики део исељеничког новца ишао је у Трепчу, тако да је у једном тренутку скоро петина капитала енглеског предузећа потицала од југословенских емиграната.¹⁷ На челу *Trepča Mines Ltd.* налазио се Честер Бити са још 19 странаца, а митровачка чаршија је брујала о њиховим баснословним платама.¹⁸ Предузеће је редовно закупуљивало складишни простор и земљиште Југословенске слободне зоне у Солуну, па му је као главном клијенту чији је промет чинио 80% промета у зони продужен закуп све до јуна 1941.¹⁹ Оловно-цинкану руду у околини Злетова такође је експлоатисало једно енглеско предузеће (*Zletovo Majns Ltd.*).

У то доба околина Дојрана и Фурке била је богата азбестом, а цела област Демир-Капије и Ђевђелије бакарном рудом. Значајна налазишта бабра налазила су се у Богданцима и у неготинском срезу чија је руда садржала висок проценат злата. Кратовско-злетовска област обиловала је наслагама сребра, бакра и олова, док су налазишта магнезита регистрована код Липљана и у Пчињи. Повардарје је располагало неискоришћеним резервама каменог угља, мангана, гипса, антимона, сумпора, белог мермера, камене соли, терцијарног пешчара итд.²⁰ Скопски пензионер Петар Лазић је од

¹⁵ Морис М. Алкалај, *Рударство*, Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље 1937, 740; Zvonimir Kulundžić, *Politika i korupcija u kraljevskoj Jugoslaviji*, Zagreb 1968, 392–394; Милутин Фолић, *Комунистичка партија Југославије на Косову 1919–1941*, Приштина 1987, 143–145.

¹⁶ Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. 2, Zagreb 1986, 196.

¹⁷ *I seljenička nedjelja 27. XI – 4. XII 1932. Predavanja i članci o iseljeničkom problemu*, Zagreb 1933, 68.

¹⁸ *Вардар*, бр. 52, 26. јануар 1933, 6. Према тим гласинама у Трепчи је дневно вађено 1.500 тона сирове руде. Током 1933. имовина Трепче је цењена на четврт милиона фунти, док је те године произведено преко пола милиона тона руде која је извожена преко Солуна (*Вардар*, бр. 155, 14. децембар 1933, 5).

¹⁹ АЈ, 138-7-38, л. 332, 17. децембар 1940. Предузеће *Trepča Mines Ltd* је редовно закупуљивало 2.600 м² простора у складиштима и 510 м² земљишта Југословенске слободне зоне плаћајући један шилинг по квадрату складишног простора и осам драхми за непокривено земљиште. Приход од закупа сливао се у касу Министарства финансија.

²⁰ М. Белић, *Рударство у Србији*, Београд 1938, 10–12; Живко Топаловић, *Привредни проблеми Југа*, Скопље 1927, 43.

1936. био закупац истраживања налазишта антимона у атарима бујановачке и рогачичке општине, а 1940, после сагласности рударских и војних власти, добио је рударску повластицу за експлоатацију 550 рудних поља.²¹ Када је у селу Лешак крај Тетова откривено налазиште оникса, сматрало се да је овај драги камен будућност читаве бановине. У манипулације око откупа земљишта на којима је пронађен оникс упетљао се Радомир Пашић, очајан због губитка на рулету, али су сељаци одбили његову понуду од 30.000 динара. Нешто повољнију понуду дао је главни акционар *Југословенског оникса*, а пошто су власници земље и њу одбили по савету адвоката, на снагу је ступио Закон о експлоатацији и *Југословенски оникс* је ипак постао концесионар.²² Крајем 1933. откривене су и наслаге злата крај Лесковца и Лебана, а јула 1935. на реку Тополци крај Велеса сјатило се више страних екипа да испита налазиште злата за које се претпостављало да је најбогатије у Европи.²³ Еуфорију „златне грознице“ користили су многи како би скупље продали безвредну земљу. Тако је довитљиви економ из Струге разгласио да се у његовој башти крије „благо цара Радована“, како би се решио стотина змија које је открио на свом имању. На превару је насео предузимач Глигорије Сиљановић који је приликом копања и „потраге за благом“ побио више од хиљаду змија!²⁴ О потенцијалним налазиштима нафте треће класе у систему Вардара и Струмице писао је 1940. инжењер Л. И. Баскаков.²⁵ С обзиром на то да је у Вардарској бановини годишње трошено око 3.000 вагона цемента, покренута је иницијатива да се отвори цементара у Ђенерал Јанковићу (Ханријеву). Већ октобра 1935. у овом месту *Лепенац АД* отворио је прву фабрику цемента у Вардарској бановини, иако је у почетку озбиљније интересовање испољавало *АД Треска*. Цементару су водили познати индустријалци са југа на челу са Бошком Жерајићем, председником Трговинско-индустријске коморе у Скопљу.²⁶ У Доњем Солњу су вађене велике количине квалитетног кварцног песка, али је панчевачка стаклара упркос томе увозила немачки кварц који је био за петину скупљи.²⁷

*

Средином двадесетих година нешто преко 23% територије тадашње покрајине Јужне Србије било је под шумама, при чему се највише шумских површина налазило у рашкој, брегалиничкој, битољској и косовској области. Средином тридесетих година под шумском културом било је скоро 26%

²¹ АЈ, 138-7-38, л. 321, бр. 3224, 30. септембар 1940.

²² *Вардар*, бр. 582, 12. септембар 1935, 1.

²³ АЈ, 38-716-895; *Вардар*, бр. 142, 14. новембар 1933, 3; бр. 530, 15. јул 1935, 2.

²⁴ *Вардар*, бр. 73, 9. април 1933, 6.

²⁵ *Војно-економски гласник*, св. 7-9, Београд 1940, 47.

²⁶ М. Алкалај, *н. д.*, 745; *Вардар*, бр. 595, 29. септембар 1935, 3; бр. 605, 22. октобар 1935, 1; бр. 431, 6. април 1935, 4.

²⁷ *СБНС*, 39. ред. саст, 14. март 1933, 144.

укупне површине Вардарске бановине.²⁸ Највећи део ових површина био је у општинском власништву (60%), док је по петина припадала држави и приватним лицима, махом мањих парцела.²⁹ Власничка подела шума на овим просторима спроведена је релативно касно, тако да је највећи део дуго био у власништву државе. Према одредбама Закона о ограничавању шума у Србији, Јужној Србији и Црној Гори из 1930, онај ко у року од годину дана није убаштинио своју шуму (добијену 1922) био је пред великим проблемом: уколико је нечија неблаговремено убаштињена шума представљала енклаву у државној шуми, сматрало се да се аутоматски одрекао свог права у корист државе.³⁰ Да би исправило сопствене пропусте из претходног периода током ограничавања шума Министарство шума и рудника је 1936. уступило селима и појединцима 7.266 хектара државних шума.

У Вардарској бановини је доминирала храстова и букова шума док су четинари били слабије заступљени. Њихова висина је зависила од географског положаја, тако да су се неке шуме пеле и до 2.000 метара надморске висине. Истовремено, на неравномеран распоред шумских пространастица утицало је климатско шаренило. Према добним разредима највише је било шума до 40 година старости што је говорило о томе да су се велика пространастица налазила на удару дрвосеча. Слаб годишњи шумски прираштај био је последица огромних површина под ниским шумама и шикарама, али и резултат прекомерне употребе храстовог дрвета.³¹ До 1929. југословенска држава је на пошумљавање македонских голети и уређење бујица утрошила 15% средстава која су широм земље трошена у те сврхе.³² Почетком 1931. постојао је план да се пошумљавање Вардарске бановине изведе тако да се саднице кестена разделе по западном делу бановине, смокве јужно од Велеса, док би се по целој бановини масовно саживали орах и лешник.³³

Средином тридесетих година Дирекција шума у Скопљу је имала 14 шумских управа са 45 квалификованих шумарских стручњака и 191 чуваром шума. До 1937. на простору Вардарске бановине плански је уређено 30,7% државних шума и у погледу завршетка овог посла владао је оптимизам. Ипак, банска управа је безуспешно покушавала да натера власнике да сами организују заштиту својих шумских површина. Из тог разлога је 1935. заведен систем заједничког чувања шума под јавним надзором, па је упо-

²⁸ Народна енциклопедија СХС, књ. 1, Загреб 1926, 10; Извештај Београдске радничке коморе 1921–1926, Београд 1927, 173; Љ. Марковић, н. д., 646.

²⁹ Драгољуб С. Петровић, *Стање шумарства у Србији и Јужној Србији и задаци ради његовог унапређења*, Привредни летопис Задужбине Николе Спасића, књ. 1, Београд 1936, 323.

³⁰ *Одлуке Државног савета 1929–1932*, Београд 1934, 691.

³¹ Д. С. Петровић, н. д., 327–330.

³² *Статистички годишњак за 1929. годину*, књ. 1, Београд 1932, 162–163. За пошумљавање македонског крша употребљено је 30 кг семена лишћара, 262.000 садница четинара и 326.000 садница лишћара.

³³ *Службени лист Вардарске бановине* (даље: СЛВБ), бр. 49, 7. март 1931, 1–4.

шљено 137 задружних чувара о трошку власника. Сматрало се да су добре и напредне сеоске шуме Вардарске бановине биле одбрамбени зид државних шума, док су слабе и уништене сеоске отварале врата уништењу државних комплекса.

Државна и бановинска власт су у периоду 1912–1937. утрошиле око девет милиона динара за производњу садница и пошумљавање Јужне Србије. При том треба имати у виду да је од 1924. до 1937. Министарство шума и рудника уложило 84,3 милиона динара за управу и унапређење тамошњег шумарства, док је истовремено имало једва 67 милиона динара прихода. Овај пасиван биланс је био очекиван услед снижених такси за дрво и попасу, као и због великих средстава која су морала бити уложена у ограничавање и планско уређење државних шума, пошумљавање голети и сређивање бујица.³⁴ Акција пошумљавања се одвијала променљивим темпом у зависности од локалних прилика и организације посла. Само током 1932/33. у Вардарској бановини је засађено четири милиона садница у вредности од 0,3 милиона динара док је редовна годишња штета од бујица процењивана на преко 16 милиона динара. До 1937. произведено је укупно 37 милиона садница лишћара и четинара од чега је седам милиона засађено о државном трошку, а остатак раздељен народу. Треба, међутим, имати на уму да је 54% свих тих садница (20 милиона) посађено у периоду 1930–1935. те да је за то потрошено 3,5 милиона динара. Мрежа државних расадника се непрекидно ширила: од 13, колико их је било 1930, број расадника Скопске дирекције шума се у 1935. години повећао на 67. Трошкови режијског пошумљавања по хектару износили су 1.319 динара, а „народног пошумљавања“ свега 65 динара јер је бановина бесплатно обезбеђивала семе, саднице и надзорнике.³⁵ Пошумљавањем се бавио и Хигијенски завод који је почетком тридесетих година произвео око четири милиона садница ради пошумљавања македонских голети. У многим крајевима Повардарја сађене су превасходно багремове саднице.³⁶

Државна статистика је, правећи пресек стања до 1938. године, регистровала свега 912 ха пошумљених површина у Вардарској бановини за шта је утрошена једва трећина милиона динара. Знатно већа средства издвајана су за шумске расаднике и уређење бујица, што је све заједно чинило тек 1,9% у укупним југословенским трошковима намењеним шумарству.³⁷

Шум(ар)ска привреда Вардарске бановине била је сконцентрисана на експлоатацију дрва, при чему се због слабих могућности товарних коња залазило само у ближе, приступачније шуме. Нерационално коришћење шумских површина било је и последица недостатка одговарајуће саобраћајне

³⁴ Споменница 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937, Скопље 1937, 661, 668.

³⁵ *Вардар*, бр. бр. 163, 2. јануар 1934, 5; 554, 10. август 1935, 1–2.

³⁶ *Вардар*, бр. 56, 9. фебруар 1933, 1; бр. 83, 14. мај 1933, 2.

³⁷ *СГКЈ (1940)*, књ. X, Београд 1941, 172–176.

инфраструктуре.³⁸ Највећу потребу за дрветом имали су домаћа радиност и занати. Букове и хростове шуме масовно су коришћене за израду железничких прагова, док су велике количине дрвеног угља служиле као огрев. Међутим, сељаци су током зиме секли хростову и букову шуму за грејање, не користећи отпатке од других сеча. Путујући кроз Пореч Михајло Јовановић је забележио како је око бројних арнаутских ђумурана шума била „у агонији“.³⁹ Према подацима о пословању шумских управа из фебруара 1930. могуће је уочити да је највише шумских такси наплаћено у битолском, митровачком и призренском повереништву.⁴⁰

*

Вардарска бановина је била богата падовима водених токова које је требало рационално искористити, али се наводњавање и даље обављало на најпримитивнији начин.⁴¹ Иако су бујице регулисане само уз вардарску пругу, она је била стално угрожена код Калиманске и Кршевичке реке, док се битолска електрична централа умало није обрушила у реку Драгор!⁴² Крајем двадесетих година кредити за хидротехничке радове били су значајно смањени, премда је току било снимање Вардара и израда ситуационе карте ове реке чији је неправилни ток угрожавао многе друмове, мостове и пруге. Обласно хидротехничко одељење у Скопљу је, упркос умањеним средствима, координирало радове на изградњи одбрамбеног насипа дуж Вардара и копању канала за исушивање Скопског поља.⁴³ Од радова које је на подручју покрајине Јужне Србије у периоду 1919–1927. извела Генерална дирекција вода треба посебно истакнути утврђивање обале Вардара код Душановца и сређивање обале Дрима код Струге. Мелиорациони радови су извршени на 6.000 хектара у Скопском пољу, док су радови на снабдевању становништва пијаћом водом обављени у неколико места скопске и битолске области. Упоредо са изградњом нових водовода реконструисани су постојећи уређаји за водоснабдевање.⁴⁴

Исушивање Скопског поља било је једна од најзахтевнијих инвестиција Вардарске бановине која је тај посао поверила Водној задрузи за мелиорацију Скопског поља из Душановца. Иако је предрачунска сума износила

³⁸ V. Jovanović, *Jugoslovenska država*, 279.

³⁹ Мих. Јовановић, *Између Шар планине и Осогова*, Скопље 1933, 73.

⁴⁰ АЈ, 68-19-96, Рекапитулација, 27. фебруар 1930.

⁴¹ АЈ, 38-716-895, *Време*, 7. април 1940. Од природних речних падова посебно су били употребљиви 200 м воденог пада из Преспанског у Охридско језеро, као и речни падови Треске, Радике, Црне реке, Вардара и његових притока (*Лесковачки гласник*, 14. мај 1932).

⁴² *Стенографске белешке Сената Краљевине Југославије*, I, 12. редовни састанак 26. март 1936, 252.

⁴³ *Експозе министра пољопривреде и вода уз предлог буџета за 1928/29*, Београд 1928, 40–43.

⁴⁴ *Списак радова Генералне дирекције вода од 1919. до 1. априла 1927*, Београд 1928, 11–25.

читавих 730 милиона динара, задруга је утрошила упола мање захваљујући „робијашкој радној снази“.⁴⁵ Октобра 1935. Министарство пољопривреде је одобрило још по пола милиона за одбрамбени насип Огњанци–Траоре и довршетак насипа од скопске пиваре до Идризова. У плану су били довршетак Инђиковског канала, продубљивање и чишћење корита Вардара али су радови споро текли услед слабе наплате тзв. водног доприноса.⁴⁶ Поред тога, банска управа је предложила продужење одбрамбеног насипа у режији Врховног аграрног повереништва и Водне задруге за мелиорацију Скопског поља.⁴⁷

Фебруара 1936. израда одбрамбеног насипа у Скопском пољу поверена је једином понуђачу – Бели Шолтесу из Београда који се обавезао да ће посао обавити у року од два месеца за четврт милиона динара.⁴⁸ Већ почетком августа извођач је затражио продужење рока, а министар грађевина му је, имајући у виду високи водостај Вардара, потешкоће са узимањем песка и земљаног материјала, те влажног земљишта које предузимач није хтео да уграђује у насип, одобрио још 42 дана без икаквих законских последица и пенала. Шолтес се, међутим, поново огласио жалећи се како га напуштају мађарски радници због климе и најезде комараца, што се поновило и са Босанцима и радницима из Бујановца који су се разбежали пред маларијом. Извођач је јавно изразио сумњу у мотиве радника тврдећи да су у питању биле интриге и „нечије“ подстрекивање на штрајк. Потом је ангажовао стотинак робијаша из Идризова надајући се да њима нико неће моћи да манипулише, а инспектор Министарства грађевина је имајући у виду природне непогоде, маларију, подземне воде и штрајкове који су пратили овај посао, предложио да се Шолтесу још једном изађе у сусрет. Осим тога, управа Казненог завода му је обећала још радне снаге по завршетку пољских радова, па је инспектор затражио да му банска управа продужи рок до краја септембра.⁴⁹ Међутим, Министарство грађевина је крајем јануара 1937. одобрило „мирну ликвидацију“ посла на изградњи насипа и одлучило да се предузи-

⁴⁵ Државен архив на Република Македонија (даље: ДАРМ), 119-7-3, л. 58, Одобрење Техничког одељења Вардарске бановине и преглед извршених радова на мелиорацији Скопског поља, 24. април 1934.

⁴⁶ ДАРМ, 119-7-3, л. 63-64, 27. 10. 1935. Наплаћена је свега четвртина водног доприноса.

⁴⁷ АЈ, 62-1316, Начелник Хидротехничког одељења – министру грађевина, 27. април 1935.

⁴⁸ АЈ, 62-1316, Решење од 18. фебруара 1936; Министар грађевина – министру финансија, 2. март 1936. Радове су финансирали Врховно аграрно повереништво и секција за канализацију.

⁴⁹ АЈ, 62-1316, Решење министра грађевина од 8. августа 1936; Бела Шолтес – Техничком одељењу банске управе; Техничко одељење Вардарске бановине – Министарству грађевина, 3. август 1936.

мачу врати део средстава у обвезницама ратне штете, а довршетак посла пренесе директно на банску управу.⁵⁰

Ради успешнијег исушивања Скопског поља требало је, на предлог Министарства грађевина, извршити електрификацију пумпне станице у селу Таоре, али је скопска општина одбила да бесплатно доставља струју. Маја 1938. одобрен је елаборат за изградњу пумпне станице, а посао је добио скопски инжењер Бранислав Протић. Опремање пумпе машинским и електричним постројењима поверено је београдском предузећу *Југословенско Ганц АД*.⁵¹ Услед проблема са електричним напајањем које је правила скопска општина одлучено је да се направи далековод Душановац–Таоре, али је управа непрекидно смањивала волтажу водној станици, намерно прикључујући нове потрошаче.⁵²

*

Сви хидротехнички радови на простору Вардарске бановине изведени у периоду 1930–1938. коштали су 3,5 милиона динара, при чему је на регулацију водотокова отпадало 20%, мелиорацију и асанацију земљишта 49%, а водоснабдевање 31% од укупне суме. У оквиру радова на регулацији водених токова вршена су осигуравања речних обала, израда бетонских блокова, пресецање окука, снимање токова са земље и ваздуха и сл. Најскупљи подухвати те врсте били су пресецање окука Вардара код Идризова и Огњанца.⁵³ Мелиорација и асанација земљишта подразумевала је израду одбрамбених насипа, система за наводњавање, изградњу и проширење канала за исушивање, поправку објеката за наводњавање, помоћ водним задругама итд. Према висини уложеног новца најважнији пројекат био је изградња и одржавање одбрамбеног насипа на десној обали Вардара код Скопља. Финансијска средства за водоснабдевање су усмеравана на израду сеоских водовода, резервоара и бунара, поправку чесама, изградњу канализације итд. Највећи део новца утрошен је на цистерне у селу Пуста Брезница и изградњу водовода у селима Црешеву (Синђелићу), Горњем Водну, Сујеклару и

⁵⁰ АЈ, 62-1316, Главна контрола – Министарству грађевина, 9. фебруар 1937. Врховно аграрно повереништво је захтевало да се насип хитно доврши јер је сваке године поплава уништавала усеве. Поред тога, сељаци су сејали јер су им власти још 1935. обећавале да ће насип бити брзо завршен (Врховно аграрно повереништво у Скопљу Одсеку за јужне крајеве Министарства пољопривреде, 4. јануар 1937).

⁵¹ АЈ, 62-1316, Управа електричне централе и водовода града Скопља – Техничком одељењу банске управе, 30. јун 1937; Решење помоћника министра грађевина, 25. мај 1938; Министар грађевина – министру финансија, 10. јул 1938; Решење министра грађевина, 3. јун 1939.

⁵² АЈ, 62-1316, министарски повереник инж. Милан Бојић – Хидротехничком одељењу Министарства грађевина, 22. фебруар 1941. Тако је машинисти пумпе непрекидно прећено и налагано да обуставља рад како не би одговарао пред законом.

⁵³ ДАРМ, 119-6-2, л. 18-20, Списак извршених хидротехничких радова 1930–1938. на територији Вардарске бановине.

Богомили.⁵⁴ Из средстава Државног фонда за државне радове финансирани су регулација Црног Дрима ради исушивања струшких мочвара и сређивања тока Црне реке.⁵⁵ Проблеме са плављењем имало је и Радовиште кроз које је текла Радовишка река. Њено корито је било стешњено кућама и оградама, па је приликом јачег надоласка воде река плавила варошицу и изливала се у Радовишко поље потапајући усеве дувана. Предрачунска сума за њену регулацију износила је нешто преко милион динара.⁵⁶ Октобра 1930. начињен је елаборат о наводњавању земље у Пепелишту и околним селима у који су ушли трошкови снимања, рада на терену и у бироу, а спровођење воде са Врела до Скопља било је права свечаност у селу Рашче.⁵⁷

Уредбом Министарског савета с почетка јуна 1938. при Државној хипотекарној банци основан је Мелиорациони фонд из кога је требало финансирати радове на заштити од поплаве, одводњавање и наводњавање, водоснабдевање итд. Фонд је био ослобођен свих државних и самоуправних пореза и такси и њиме је руководио министар грађевина који је био овлашћен да закључује зајмове. У приходе Фонда спадали су продаја државног земљишта, део реституције пореза на земљиште, водни допринос на сва постројења за коришћење водне снаге, приходи од уговорних казни, као и трећина свих годишњих прихода Државног фонда за јавне радове. Из Мелиорационог фонда су издавани кредити водним задругама на 20 година, уз 3% годишње камате.⁵⁸

Према подацима службене статистике у периоду 1918–1939. на простору Вардарске бановине утрошено је (заједно са планираним инвестицијама) преко 102 милиона динара за потребе мелиорације земљишта, што је чинило тек 7,6% на југословенском нивоу.⁵⁹

*

Значајан привредни сегмент представљала је производња електричне енергије, али је због високе цене она од јавног добра претворена у луксуз. То је покренуло талас протестних акција у штампи које су се устремиле на социјалну димензију електрификације. Суштину проблема покушао је да објасни инжењер М. Лазаревић тврдећи да су високу цену електричне енергије, осим великих профита произвођача, стимулисале и нерационалне методе експлоатације. Његови подаци кажу да је преко 75% југословенских централа припадало тзв. малим централама (са мање од 300 kW снаге), док

⁵⁴ ДАРМ, 119-6-2, л. 16, 19. Канализација је спроведена и за скопски студентски дом.

⁵⁵ АЈ, 38-716-895, *Правда*, 26. мај 1936.

⁵⁶ ДАРМ, 119-7-8, л. 85, Извештај шефа Техничког одељења струмичког среза, 25. октобар 1938.

⁵⁷ ДАРМ, 119-7-1, л. 1, Елаборат о наводњавању земљишта у Пепелишту, 27. октобар 1930.

⁵⁸ *Уредба о Мелиорационом фонду*, Београд 1938, 3–7.

⁵⁹ *СГКЈ (1940)*, књ. X, Београд 1941, 177.

је више од 50% имало снагу испод 100 kW. На велике централе је отпало свега 0,8% од укупног броја централа, иако је у њима било постављено преко 26% од укупног броја киловата. То значи да је 50% свих централа произвело свега 4% целокупне електричне енергије услед слабије експлоатације!⁶⁰ У овом сегменту привреде приватна иницијатива је такође доминирала, уз застоје изазване превисоким општинским и бановинским трошаринама и државним таксама. Већи број приватних електричних централа је основан 1929. године, махом од стране локалних привредника и добростојећих индустријалаца.⁶¹

Како је током тридесетих година електрификација постала систематска, банска управа је често захтевала од средњих начелника статистичке извештаје о стању електричних централа „ради тачног вођења статистике и добијања приближне слике о стању електрификације наше земље“.⁶² Гледано статистички, на простору Вардарске бановине било је тек 2,7% од свих југословенских електричних централа, а произвеле су свега 1,3% југословенске продукције електричне струје.⁶³

Послови електрификације су често склапани на неформалним састанцима општинских руководстава са челницима финансијских институција државе.⁶⁴ Јула 1933. *Скопски гласник* је објавио текст градоначелника Михаиловића о сумњивом односу скопске општине и предузећа *Електро-инвест*. Први разговори са швајцарским извођачима о подизању хидроцентрале на Трески вођени су у јесен 1931. Предвођени Бушеом, Швајцарци су неколико пута боравили на Трески и предложили измене пројекта, да би априла наредне године дали прецизну понуду. Разговори су обављени у Београду пошто су пројектанти били Београђани. Буше је признао да га је пред пут у Београд посетио председник ТИАД-а и директор *Електро-инвеста* Торстен Ериксон из Стокхолма, у друштву председника те фирме Момчила Петровића. Они су му саопштили да скопска општина није имала концесију за подизање хидроцентрале на Трески, те да је пола Скопља „припа-

⁶⁰ М. Лазаревић, *Ми и наша електрика II*, Јавност, бр. 24, 29. јун 1935, 569–570.

⁶¹ Здравко П. Петровић, *Индустрија и рударство Лужне Србије (Вардарске бановине)*, Београд 1940, 66, 71, 73, 91.

⁶² ДАРМ, 119-13-2, л. 3.

⁶³ *СГКЈ (1940)*, X, Београд 1941, 190–191.

⁶⁴ АЈ, 74-219-313, л. 188, председник охридске општине Аврамовић маршалу Двора, 27. јануар 1933. Почетком 1933, на божићној вечери код помоћника министра финансија, водећи људи Скопља и Охрида су се договорили да се Охриду одобри зајам за електрификацију и проширење водоводне мреже. Изнет је предлог да се бескампатни кредит од око милион динара који је скопска општина добила од Народне банке за откуп плацева око њене тамошње филијале уступи Охриду на дужи рок, услед сиромаштва ове општине. На ту комбинацију је пристао и директор Народне банке Протић, под условом да скопска општина гарантује за тај кредит, што је скопски градоначелник Михаиловић и учинио. До застоја у реализацији овог плана дошло је услед одуговлачења гувернера Игњата Бајлонија да да сагласност, због чега су уследиле интервенције маршалату да посредује код гувернера.

дало њима“. Тиме би, по истеку концесије коју је поседовао *Електро-инвест*, а имајући у виду општинске изборе на којима се очекивао пораз градоначелника Михаиловића, сви уговори склопљени са њим били проглашени неважећим! Преплашеном Бушеу су саветовали да не подноси понуду скопској општини, већ да читав посао иде формално преко њих, за чији би рачун он требало да изгради хидроцентралну на Трески. Швајцарац их је истерао из канцеларије и са елаборатима се запутио у Београд где је ипак договорено да његова фирма преузме зидање централе и заврши је до јула 1933. Не знајући шта је потписано у Београду, Ериксон и његова екипа су и даље настојали да на сваки начин омету тај (већ склопљени) аранжман.⁶⁵ Међутим, радове на хидроелектрани Треска на крају је изводило београдско предузеће *Темел* браће Вукићевић чија је понуда била за 12% јефтинија од других понуђача, док је градско веће Скопља одлучило да се објекат назове по краљу Александру.⁶⁶ Шведско предузеће *Електро-инвест*, иза кога је стајала штокхолмска *Енкилда банк*, преузело је доцније електричне центре у Тетову, Приштини и Лесковцу.⁶⁷

Изградња скопске градске електричне мреже уступљена је јануара 1933. берлинској фирми *А. Е. Г.* по цени од 1,9 милиона динара. Најповољнију понуду за израду 14 трансформаторских станица у Скопљу дао је грађевински инжењер Паја Шулентић (Шуменковић?), док је загребачка фирма *Елин* добила посао прикључивања електране на мрежу. Подизање градске централе коштало је скопску општину 9,5 милиона динара.⁶⁸ Многи мањи градови и варошице, попут Кичева, посао електрификације су издавали концесионарима. Са друге стране, у многим местима већи млинови су и даље снабдевали вароши струјом за осветљење, какав је био случај у Куманову.⁶⁹ Већ крајем 1933. у Скопљу је учестала крађа струје путем искључивања струјомера. Упркос широком замаху електрификација Вардарске бановине није могла бити потпуна, нити равномерна. Многи крајеви у Скопљу нису осетили благодети електричне енергије, а почетком 1941. начелник санитетског одељења посаветовао је незадовољне гробаре скопског православног гробља да за осветљење службених просторија користе свеће са гробова!⁷⁰

*

На коришћењу природних потенцијала заснивала се и туристичка делатност. Иако је 21 место Вардарске бановине проглашено туристичким, у

⁶⁵ Јосиф Михаиловић, *Скопска општина и Електро-инвест*, Скопски гласник, 20. јул 1933.

⁶⁶ *Вардар*, бр. 541, 26. јул 1935, 2.

⁶⁷ М. Чемериќић, *н. д.*, 719.

⁶⁸ *Вардар*, бр. 50, 19. јануар 1933, 1; бр. 81, 7. мај 1933, 1.

⁶⁹ *СЛВБ*, бр. 46, 14. фебруар 1931, 6; бр. 103, 28. новембар 1931, 1–2.

⁷⁰ *Глас Југа*, бр. 102, Скопље, 14. фебруар 1941, 2.

свега три су били основани туристички одбори.⁷¹ Бановина је почетком тридесетих година издвајала 300.000 динара за хигијенско уређење хотела, пошто је од 266 регистрованих хотелских објеката свега седам имало купатило. Највећи заговорник унапређења „туристике“ у Банском већу био је хотелијер Влада Богдановић који је од бана Лазића издејствовао подизање поменуте буџетске ставке за туризам на пола милиона динара.⁷² Развој туризма је требало да поспеши и прихватање Закона о међународној конвенцији о фискалном режиму страних аутомобила којим би били ослобођени свих такси при уласку у Југославију.⁷³ Путници из Грчке и Албаније који су посећивали бање у Вардарској бановини имали су 50% попушта на свим саобраћајним средствима.⁷⁴

Без обзира на поменуте мере хотелијерство Вардарске бановине је услед великих фискалних намета било нерентабилна делатност, што потврђује и број издатих дозвола.⁷⁵ Маја 1931. у читавој бановини су радила 82 мања хотела (са по пет соба), 90 хотела са више од пет соба, 55 са преко десет и 39 хотела са више од 20 соба. Свега седам хотела имало је купатило док је 18, махом скопских и битолских, имало телефонску линију.⁷⁶ Домаћим и страним туристима биле су далеко интересантније бановине чије су границе додиривале јадранску обалу. Током 1932. Вардарску бановину је посетило 2.000 страних (троструко мање него у претходној сезони) и стандардан број домаћих гостију који се кретао око 20.000 годишње.⁷⁷ Наредне године у Вардарској бановини је било 7,9% свих југословенских хотелских соба, 9,3% кревета, 10% ресторана итд.⁷⁸

Вардарска бановина је обиловала термалним и минералним изворима, при чему је по количини воде Дебарска бања предњачила у Европи. Већина ових извора била је на раседима, дуж обода котлина и припадала је групи јувенилних вода које су долазиле из усијаних дубина. Француски геолози су их сматрали „физиотерапичним“ водама које су смиривале болове и санирале запаљења. На простору Вардарске бановине постојало је 14 бања и око 40 минералних извора. Највише извора било је у Катлановској бањи надомак Скопља коју су просто опседали реуматски болесници. У Катланову је било довољно чистих соба и пратећих туристичких садржаја (кафана, пекара, месара, бакалница, свежи производи Душановачке млекарске задруге),

⁷¹ *Ревија туристичког савеза Вардарске бановине „Југ“*, год. III, бр. 1, Скопље, фебруар 1941, 4.

⁷² *СЛВБ*, бр. 39–42, 3. јануар 1931, 16–18.

⁷³ *СБС*, I, 6. ред. саст, 18. новембар 1932, 61.

⁷⁴ *Вардар*, бр. 517, 2. јул 1935, 3.

⁷⁵ *Вардар*, бр. 85, 21. мај 1933, 3. Током 1932. издата је свега једна дозвола за нови хотел и чак 800 за обављање крчмарских радњи.

⁷⁶ *СЛВБ*, бр. 72–73, 23. мај 1931, 11.

⁷⁷ АЈ, 38-716-895.

⁷⁸ *СГКЈ (1930)*, књ. II, Београд 1933, 262–265.

мада је технички елаборат за израду електричних инсталација завршен тек јула 1938. Поред ње, у Вардарској бановини су биле популарне Врањска (за болести костију), Сијаринска (костобоља и стомачне болести), Дебарска (кожне болести), Струмичка (стомачне болести), Штипска (болести дисајних органа), Тетовска (ране), Косовратска, Кочанска, Клокотска, Пројевска и Прибојска бања.⁷⁹ Призрен је био богат водом али је тамо било доста влаге и магле, док је најтоплија клима била у Тиквешкој котлини.⁸⁰ Зависно од времена купања, посетиоци су морали плаћати бањску таксу од два до десет динара (*куртаксу*) коју је прописао бан Лазић. Попустом од 50% били су обухваћени активни бановински и војни службеници са својим породицама, жандарми, сиромашни ђаци, руски инвалиди и сиромашне руске избеглице.⁸¹ Многа изворишта термалне воде била су мање-више „дивља“, па су се тако у Клокотској бањи крај Урошевца заједно са болесницима несметано купали биволи и биволице!⁸²

Иницијативу приликом подизања зимских одмаралишта имали су туристичко друштво *Југ*, банска управа Вардарске бановине и *Путник*. Први планинарски дом подигнут је 1930. у подножју Љуботена, а други већ наредне године на Кајмакчалану. На Поповој шапки никао је трећи дом који је био намењен искључиво смучарском спорту, док је друштво *Корија* у Крушеву подигло властити дом у истоименој шуми.⁸³ Смучање на Шар-планини је хватало маха па су уочи избијања Другог светског рата биле уобичајене слике скијаша који, пењући се ка смучарском дому на Поповој шапки, „љуште поморанце и мажу се *нивеом*“.⁸⁴ На Перистеру је постојало дечје опоравилиште *Штампаровац*, а средином 1935. био је актуелан предлог да се и смучарски дом на Шари преко лета претвори у дечје опоравилиште.⁸⁵

Фебруара 1937. бановински туристички савет Вардарске бановине, састављен од 24 члана, маркирао је главне приоритете за напредак туризма: изградњу путева, фискално растерећење хотела, побољшање аутобуског саобраћаја, оправку пута Битољ–Кајмакчалан, сређивање мањих хотела, набавка машина за чишћење путева од снега, увођење непрекидне телефонске

⁷⁹ Душан С. Алексић, „Бање и минералне воде“, *Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије 1912–1937*, Скопље 1937, 787–788; *СЛВБ*, бр. 5, 3. мај 1930, 8.

⁸⁰ Атанасије Д. Младеновић, *Јужна Србија. Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд 1940, 42–47, 90–91.

⁸¹ *СЛВБ*, бр. 7, 17. мај 1930, 1, 4.

⁸² *Вардар*, бр. 563, 23. август 1935, 6.

⁸³ Орестије Крстић, „Туризам“, *Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије*, 736–737; *Вардар*, бр. 74–76, 13. април 1933, 16.

⁸⁴ *Ревизија туристичког савеза Вардарске бановине „Југ“*, бр. 1, Скопље, фебруар 1941, 7.

⁸⁵ Атанасије Д. Младеновић, *Јужна Србија. Вардарска бановина у речи, слици и броју*, Београд 1940, 42–47, 90–91; *Вардар*, бр. 473, 19. мај 1935, 2.

службе у гостиварској пошти, подизање шумарских кућица као подстрек развоју планинарства, увођење казне за просјачење и сл.⁸⁶

Посебна пажња посвећивана је Охридском језеру које је било главна (природна) туристичка понуда бановине. У сређивање путне инфраструктуре ради „унапређења туристике“ Министарство трговине је 1933. инвестирало 110.000 динара, док је атрактивну релацију Свети Наум –Албанија опслуживала приватна фирма *Бродарство Боре Фртунаревића*. Све у свему, чини се да су државна средства у недовољној мери подстицала ову врсту туризма. Већа пажња била је посвећена очувању фауне Охридског језера која је из године у годину рапидно сиромашила.⁸⁷ У лето 1931. у Битољу је основано туристичко друштво *Јужна језера* ради комерцијализације језерског потенцијала којим је располагала Вардарска бановина.⁸⁸

⁸⁶ ДАРМ, 119-17-33, л. 371-374, Извештај са седнице Бановинског туристичког савета, 14. фебруар 1937.

⁸⁷ *Вардар*, бр. 84, 18. мај 1933, 5; бр. 106, 3. август 1933, 1; бр. 46–47, 5. јануар 1933, 19.

⁸⁸ *СЛВБ*, бр. 77, 20. јун 1931, 4.